

Роман Тарнавський

Релігійна тематика у працях Адама Фішера

Розглядається релігійна тематика в етнологічних студіях Адама Фішера. Проаналізовано погляди вченого на різноманітні питання міфології давніх слов'ян, народної демонології, обрядовості слов'янських етносів, зокрема, на зв'язок у ній дохристиянських та християнських мотивів. Особливий акцент зроблено на характеристиці А. Фішером місця домашніх духів у світоглядній системі слов'ян. Докладно розглянуто маловідому публікацію дослідника, присвячену культурі Діви Марії у поляків.
Ключові слова: Адам Фішер, релігія, вірування, свято, духи, Діва Марія

У 2014 р. виповнюється 90 років від часу заснування у Львівському університеті двох структурних підрозділів етнологічного спрямування, очолених відомим польським етнологом Адамом Фішером, – кафедри етнології та Етнологічного інституту. Саме завдяки їхній діяльності, упродовж міжвоєнного періоду Львівський університет перетворився на один з найпотужніших етнологічних центрів, де сформувалася та розвивалася т. зв. Львівська наукова школа А. Фішера (представники – Ян Фальковський, Іван (Ян) Кухта, Кароль Кораний, Александер Яворчак та ін.).

А. Фішер (1889–1943) був одним з найвидатніших польських етнологів ХХ ст. Упродовж 1910–1943 рр. він співпрацював з Народознавчим товариством у Львові, будучи його науковим секретарем та редактором журналу «Lud». Водночас учений працював у Львівському університеті: доцент кафедри антропології та етнології (1921–1924), професор кафедри етнології та директор Етнологічного інституту (1924–1939), професор кафедри фольклору й етнографії (1939–1941). Працюючи у головних народознавчих центрах Львова, А. Фішер розгорнув потужну наукову діяльність у галузі етнології, зокрема слов'янської етнографії. Спектр його наукових інтересів був надзвичайно широким і стосувався, насамперед, традиційних звичаїв та обрядів, вірувань слов'янських етносів (насамперед, поляків та українців)¹. Зважаючи на це, особливе місце серед праць А. Фішера займала релігійна тематика.

Актуальність теми, винесеної у заголовок пропонованої статті, полягає у тому, що науковий доробок А. Фішера під релігієзнавчим поглядом досі не вивчався. У цій розвідці ми ставимо собі за мету охарактеризувати та проаналізувати праці вченого, у яких він торкнувся (спеціально чи опосередковано) релігійної тематики: давньослов'янської міфології, демонології, родинних і календарних звичаїв та обрядів, християнських мотивів у традиційній духовній культурі слов'ян. Головною джерельною базою роз-

відки стали праці А. Фішера (наукові та науково-популярні статті, монографії, посібники), а також матеріали архівної справи ученого.

Міфології давніх слов'ян присвячені, насамперед, такі праці А. Фішера, як статті «Культ Велеса у слов'ян» (Kult Welesa u Słowian / Adam Fischer // Sbornik Prací Venovaných Prof. Dr. Vaclavu Tillovi. – Praha, 1927. – S. 46–51), «Внесок до дискусії про статую т. зв. Свентовида» (Uzupełnienie dyskusji nad posągami t. zw. Światowida / Adam Fischer // Slavia. – 1929. – Rok VIII. – Zesz. 7. – S. 947–948) та «Слов'янські божества врожаю» (Słowiańskie bóstwa urodzaju / Adam Fischer. – Lwów: Druk L. Wiśniewskiego, 1928. – 8 s.)².

У першій зі вказаних статей, розглядаючи вірування, пов'язані з Велесом, дослідник значну увагу приділив пошануванню зелені у традиційних культурах слов'янських етносів, зокрема й українців (наприклад, звичаю «кличання» осель на Зелені свята), намагався виокремити мотиви культу Велеса у різноманітних обрядах і фольклорних сюжетах українців тощо³.

З текстами статей «Внесок до дискусії про статую т. зв. Свентовида» та «Слов'янські божества врожаю» ми покищо не мали змоги ознайомитися. Перша з них, вочевидь, присвячена Збручанському ідолу – кам'яній статуйі приблизно IX ст., знайденій у р. Збруч у 1848 р. (неподалік від с. Личківці, нині Гусятинського р-ну Тернопільської обл.); більшість дослідників співвідносять її з головним богом західнослов'янської міфології Свентовидом (Свентовитом)⁴. Натомість друга стаття, опублікована окремою восьмисторінковою працею, скоріше за все, написана в контексті дослідження жниварської обрядовості, яка надзвичайно цікавила А. Фішера.

Найбільш широкою сферою релігієзнавчого аспекту етнологічних досліджень А. Фішера є народна демонологія слов'ян. Ця тема входила до зацікавлень ученого ще на початках його наукової діяльності. Відзначимо, що у 1922/1923 навчальному році, для студентів навчального відділення «Антропология, етнология, первісна історія» філософського факультету Львівського університету, А. Фішер прочитав лекційний курс «Слов'янська демонологія»⁵.

У своїх розвідках з цієї тематики дослідник зосередив найбільше уваги на таких демонологічних персонажах, як ходячі мерці, відьми та домашні духи. Так, у другій половині 1920-х років він звернувся до читачів журналу «Lud» з проханням про фіксацію ними різноманітних місцевих відомостей про ходячих мерців, зокрема – назв на їхнє означення (наприклад, «упир», «стригун» тощо)⁶.

Відьми у демонологічній системі слов'ян (на прикладі народних вірувань поляків, а саме – татранських горян) присвячено дві (фактично однакові) розвідки А. Фішера – «Легенди про відьом з Новотарської долини»⁷ та «Відьми в Новотарській долині»⁸. У них дослідник докладно описав різноманітні аспекти, пов'язані з відьмами, у т. ч. їхні головні заняття (насам-

перед, відбирання молока у корів), період найбільшої активності (у досліджуваних місцевостях – від переддня свята Люції (13 грудня) до Святого вечора, тобто 24 грудня), способи захисту від відьом тощо.

Важливою у науковому доробку А. Фішера (як з фактологічного, так і з теоретичного погляду) є стаття «Домовик (Фрагмент з дослідження слов'янської демонології)»⁹. Попри назву, вона присвячена загальній характеристиці домашніх духів у традиційному світогляді слов'ян, зокрема, їхньому тісному зв'язку з календарними, весільними та господарськими обрядами. Так, окрім власне домовика та інших домашніх духів як персонажів демонологічної палітри різних слов'янських народів, у цій статті А. Фішер проаналізував такий атрибут різдвяної обрядовості, як сніп («дід»), інші випадки виготовлення снопів чи антропоморфних ляльок зі соломи з назвами «дід», «баба», «старий» тощо. Учений зробив висновки, що сніп (або з перших зіжатих колосків, або з останніх) чи солом'яна лялька у різдвяно-новорічній, жниварській, весільній чи будівельній обрядовості пов'язані з вірою у домашніх духів. А. Фішер припускав, що сніп був жертвою домашньому духові (тому й перебрав його назву – «дід»), метою якої було намагання заручитися його прихильністю. Згодом зі соломи почали робити і ляльку, яка безпосередньо уособлювала цього духа. З часом постало загальне для усіх слов'ян вірування, що солом'яні сніп або лялька є символом домашнього духа чи духа-предка, який пильнує дім.

Грунтовним дослідженням А. Фішера, яке знаходиться на межі тематики, пов'язаної з демологією та християнськими віруваннями, є стаття «Диявол у віруваннях польського народу»¹⁰. У ній учений стверджував, що в усій демонологічній системі поляків найпоширенішим персонажем є саме диявол, який виступає у різних іпостасях та під різними назвами. Проаналізувавши їх, А. Фішер дійшов до висновку, що на вірування поляків про диявола вплинули давньослов'янські уявлення про злих духів та духів, пов'язаних з природою чи домашнім вогнищем, церковне розуміння біблійного сатани, зокрема в епоху Середньовіччя, пізньосередньовічне сприйняття диявола, як слабкого та смішного, образ цього демонологічного персонажа, створений старопольською літературою.

Надзвичайно обширний пласт релігійної тематики присутній у дослідженнях А. Фішера, присвячених звичаям та обрядам слов'ян. Серед них, насамперед, варто виокремити монографію «Поховальні звичаї польського народу»¹¹. У ній дослідник комплексно проаналізував поховальну обрядовість поляків (у порівнянні з подібними звичаями та обрядами, поширеними на теренах проживання інших слов'янських етносів (передусім українців), а також балтів, германців і кельтів). Серед багатьох питань, ви-

світлених у цьому дослідженні, вкажемо на народні уявлення про смерть, зокрема, пов'язані з демонологією, про специфіку поховання померлих не-природною смертю, пошанування покійних предків.

Відомий український народознавець Філарет Колесса писав про цю монографію А. Фішера наступне: «Автор уперше зібрав у повну цілість польські похоронні обряди, які порівнює з такими ж обрядами інших, передусім слов'янських народів, а при тім подає доволі широкий огляд (повноти не можна тут вимагати) і групування українських похоронних обрядів, що може послужити вихідною точкою для спеціальної студії в сьому напрямі»¹². Низку питань поминальної обрядовості (також зі залученням українського матеріалу) А. Фішер заторкнув й у праці «Свято померлих»¹³.

Інформацію про родинні й календарні звичаї та обряди, а також демонологічну палітру різноманітних слов'янських етносів можна знайти й у відповідних розділах узагальнених праць А. Фішера, зокрема: «Русини. Нарис етнографії Русі»¹⁴, «Нарис етнографії Південно-Східної Польщі»¹⁵, «Полаб'яни»¹⁶, «Лужичани»¹⁷, «Поляки»¹⁸ та ін.

Характеристика низки календарних звичаїв і обрядів подана А. Фішером й у спеціальних невеликих повідомленнях і статтях, зокрема, «Польська шопка»¹⁹, «Генега писанки»²⁰, «Сільськогосподарські звичаї польського народу»²¹.

Щодо праць ученого, які представляють собою огляд християнських мотивів, то зупинимось, насамперед, на статті «Культ Пресвятої Діви Марії у польського народу»²². Ця науково-популярна розвідка була опублікована у двох номерах «Gazety Lwowskiej», адресуючись широкому читацькому загалу. У цій статті А. Фішер охопив велику кількість різноманітних аспектів, пов'язаних з народними уявленнями поляків (частково й українців) про Богородицю. Зокрема, вчений зазначав, що саме Діви Марії народний світогляд приписував походження низки господарських занять, наприклад, ткацтва (так, саме Богородиця навчила дівчину мочити зібраний льон, сушити й чесати його, прости й ткати полотно). За легендою, Діва Марія також послала селянинові з небес (у вигляді падаючої зірки) срібний серп для збору врожаю.

Проте основну частину аналізованої статті А. Фішера становить характеристика церковних свят, присвячених Діви Марії, та їхнього сприйняття й адаптації народним світоглядом поляків. Наприклад, свято Очищення Пресвятої Діви Марії (2 лютого) відоме серед польських селян, як «Громнична Богородиця» (через посвячення у цей день свічок-громниць, з якими обходили господарство для його захисту від злих сил) або ж Матір Божа «Ведмежа» (оскільки, за народними віруваннями горян Подгаля, цього дня пробуджується від зимової сплячки ведмідь). 25 березня (Благовіщення Пресвятої Богородиці) відоме серед поляків і під назвами – «Матір Божа

Зігрівача», «Богородиця Весняна» та ін., що пов'язане з настанням тепла, початком робіт у полі.

Відвідування Пресвятої Діви Марії (2 липня) поляки називають також «Богородиці Ягідної» (до цього свята, за народними віруваннями, не можна споживати жодних ягід), а Вознесіння Пресвятої Діви Марії (15 серпня) – «Богородиці Зільної» (за декілька днів перед цим святом або у його переддень дівчата збирали різноманітне зілля та квіти).

Звернімо увагу, що А. Фішер сильно вплинув на формування наукових інтересів багатьох своїх учнів, серед яких була й релігійна тематика. Так, А. Яворчак написав ґрунтовну статтю «Шопка в Домбрувках Ланцутського повіту»²³ (нині Підкарпатського воєводства Польщі), у якій докладно описав обряди, пов'язані з цим різдвяним атрибутом, навів його схематичні рисунки, фотографії ляльок-персонажів шопки, музичний і пісенний супровід вистав тощо. І. Кухта займався дослідженням постаті польського чорнокнижника XVI ст. пана Твардовського (легенди про нього тісно переплетені з апокрифічними оповідями поляків про Діву Марію, адже саме вона врятувала пана Твардовського від Пекла)²⁴. Народну демонологію українців і поляків досліджували К. Кораний (низка невеликих повідомлень та статей про судові процеси над відьмами²⁵, стаття «Лиса Гора (Дослідження з історії народних вірувань у Польщі в XVII та XVIII століттях)»²⁶ тощо) та Я. Фальковський (розвідка «Інклюз-чортик. Про спосіб отримання чортика з яйця»²⁷).

З наведеного матеріалу можна зробити наступні висновки.

Висвітлення А. Фішером релігійної тематики відбувалося переважно у контексті його етнологічних досліджень слов'янських народів, зокрема, українців та поляків. У своїх розвідках учений заторкнув такі релігієзнавчі аспекти, як слов'янська міфологія, демонологічні вірування, календарні та родинні (насамперед, поховальні) звичаї та обряди слов'янських етносів, культ Діви Марії.

Дослідження А. Фішера засвідчують широке побутування (навіть у першій третині ХХ ст.) серед українців і поляків, а також інших слов'янських народів, різноманітних традиційних вірувань, які у народному світогляді тісно перепліталися з християнством, певною мірою пристосовуючи його до народних світоглядних основ. Одним з головних мотивів у системі народних релігійних вірувань слов'янських народів здавна було й залишалося упродовж століть пошанування покійних предків задля забезпечення їхнього сприяння живим.

Переважає більшість наведеного А. Фішером фактологічного матеріалу, а також низка висловлених ним висновкових положень, які стосуються традиційних вірувань слов'ян, можуть бути плідно використані й сучасними релігієзнавцями.

- 1 Докладніше див: Тарнавський Р. Пам'яті Адама Фішера. Життєпис професора етнології Львівського університету / Роман Тарнавський // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 5. – С. 40–53.
- 2 Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 194 (Личное дело профессора Фишера Адама Альфредовича). – Арк. 10.
- 3 Кирчів Р. Українська тема в народознавчій парадигмі Адама Фішера / Роман Кирчів // Народознавчі зошити. – 2011. – № 4. – С. 563.
- 4 Иванов В. В. Свентовит / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия / под ред. С. А. Токарева. – М.: Советская Энциклопедия, 1992. – Т. 2 : К–Я. – С. 420–421.
- 5 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów w trymestrze I i II roku akademickiego 1922–1923. – Lwów : I Związkowa drukarnia we Lwowie, 1922. – S. 31.
- 6 Fischer A. Upiór, strzygón czy wieszcz? / Adam Fischer // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1927. – Serja II. – T. VI (XXVI) / Red. A. Fischer. – S. 84.
- 7 Fischer A. Opowieści o czarownicach z Doliny Nowotarskiej / Adam Fischer // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1926. – Serja II. – T. V (XXV) / Red. A. Fischer. – S. 78–94.
- 8 Fischer A. Czarownice w dolinie nowotarskiej / Adam Fischer. – Lwów: Towarzystwo Ludoznawcze, 1927.
- 9 Fischer A. Domowy (Fragment ze studiów nad demonologią słowiańską) / Adam Fischer. – Ponowa. Pismo poświęcone poezji i sztuce. – 1922. – N 4. – S. 298–304.
- 10 Fischer A. Djabel w wierzeniach ludu polskiego / Adam Fischer // Studja staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera. – Kraków : Krakowska spółka wydawnicza; Zakład narodowy im. Ossolińskich we Lwowie, 1928. – S. 198–209.
- 11 Fischer A. Zwyczaje pogrzebowe ludu Polskiego. Monografia etnologiczna / Adam Fischer. – Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1921.
- 12 Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості. Післямова К. Колесси / Філарет Колесса // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2001. – Т. CCXLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 9–10.
- 13 Fischer A. Święto umarłych / Adam Fischer. – Lwów: Muzeum im. Dzieduszyckich, 1923; Ganszyniec R. Dr. Adam Fischer. Święto umarłych. – Lwów, 1923. – S. 75 / R. Ganszyniec // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1923. – Serja II. – T. II (XXII) / Red. A. Fischer. – S. 150–153.
- 14 Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer. – Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakłady Narodowe im. Ossolińskich, 1928. – S. 92–113, 127–134.
- 15 Fischer A. Zarys etnografji Polski Południowo-Wschodniej / Adam Fischer. – Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, 1939. – S. 25–36.
- 16 Fischer A. Etnografia Słowiańska. Zeszyt Pierwszy. Połabianie / Adam Fischer. – Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1932. – S. 22–34.
- 17 Fischer A. Etnografia Słowiańska. Zeszyt Drugi. Łużycanie / Adam Fischer. – Lwów;

- Warszawa: Książnica-Atlas, 1932. – S. 77–106.
- 18 Fischer A. Etnografia Słowiańska. Zeszyt Trzeci. Polacy / Adam Fischer. – Warszawa ; Lwów : Książnica-Atlas, 1934. – S. 180–216.
- 19 Fischer A. Szopka polska / Adam Fischer // Iskry. – 1926. – Rok IV. – N 1. – S. 5.
- 20 Fischer A. Geneza pisanki / Adam Fischer // Słowo Polskie. – 1931. – Rok XXXV. – N 94. – 5 kwietnia. – S. 9–10.
- 21 Fischer A. Zwyczaje rolnicze ludu polskiego / Adam Fischer. – Lwów: Druk L. Wiśniewskiego, 1927.
- 22 Fischer A. Kult N. P. Marji u ludu polskiego / Adam Fischer // Gazeta Lwowska. – 1932. – Rok 122. – N 113. – 20 maja. – S. 3; Fischer A. Kult N. P. Marji u ludu polskiego / Adam Fischer // Gazeta Lwowska. – 1932. – Rok 122. – N 114. – 21 maja. – S. 3.
- 23 Jaworczak A. Szopka w Dąbrowskach pow. Łańcut / Aleksander Jaworczak // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1932. – Serja II. – T. XI (XXXI) / Red. A. Fischer. – S. 53–65.
- 24 Kuchta J. Polskie podania ludowe o człowieku na księżycu / Jan Kuchta // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1926. – Serja II. – T. V (XXV) / Red. A. Fischer. – S. 38–51; Kuchta J. Motyw Matki Boskiej – ucieczki grzesznych w podaniach ludowych o czarnoksiężniku Twardowskim / Jan Kuchta // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1932. – Serja II. – T. XI (XXXI) / Red. A. Fischer. – S. 100–109.
- 25 Koranyi K. Beczka czarownic / Karol Koranyi // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1928. – Serja II. – T. VII (XXVII) / Red. A. Fischer. – S. 110–111; Koranyi K. Wypraszenie od kary śmierci / Karol Koranyi // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1928. – Serja II. – T. VII (XXVII) / Red. A. Fischer. – S. 111–112.
- 26 Koranyi K. Lysa Góra (Studjum z dziejów wierzeń ludowych w Polsce w XVII i XVIII wieku) / Karol Koranyi // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1928. – Serja II. – T. VII (XXVII) / Red. A. Fischer. – S. 57–74.
- 27 Falkowski J. Inkluz-djabelek. O sposobie uzyskiwania djabełka z jaja // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie. – Rok 1934–1935. – Serja II. – T. XIII (XXXIII) / Red. A. Fischer. – S. 78–79.

Summary

Roman Tarnavskiy

Religious themes in the writings of Adam Fischer

Religious themes in the Adam Fischer's ethnological studies are considered in the article. The views of scientist on various issues of old Slavic mythology, folk demonology, rituals Slavic's, particularly on the relation of pre-Christian and Christian motifs in this customs are analyzed. The author is focused on A. Fischer's characteristic of the place of home spirits in ideological system of Slavs. A little-known A. Fischer's publication about the cult of the Virgin Mary in Poland is considered.

Keywords: Adam Fischer, religion, belief, celebration, spirits, the Virgin Mary